

ALEKSANDER NAUMOW
Kraków

SIEDEMNASTOWIECZNE TRAWESTACJE CERKIEWNOSŁOWIAŃSKICH TEKSTÓW LITURGICZNYCH

Celem mojego wystąpienia jest pokazanie kilku parafraz cerkiewnosłowiańskich tekstów liturgicznych pochodzących z obu środowisk kultury ruskiej i zastanowienie się, na ile powstanie tego rodzaju tekstów w obu częściach kultury ruskiej jest znaczące dla charakterystyki procesu historycznoliterackiego literatury cerkiewnosłowiańskiej w całości.

Jeden zespół tekstów – to pamflet na Melecjusza Smotryckiego napisany po jego ostatecznym przejściu na unię w 1628 r., powstały w kręgu mohylańskim, czyli na terenie Rzeczypospolitej. Drugi zespół powstał w drugiej połowie tegoż stulecia na terenie państwa moskiewskiego.

1. PAMFLET NA SMOTRYCKIEGO

Тропар и кондакъ догмат и припѣвъ, единоголасникъ¹

Слѣпного и преполовленнаго осла нашего Мегментя Смрдицкаго
новопресмрдѣвшагося ребелѣзантскою вонею

¹ Tekst cytuję, rozbijając na kolony, za wydaniem Stefana T. Gołubjewa: Г., Памфлетъ на Мелетія Смотрицкаго. „Киевскія Епархіальныя Вѣдомости” 17:1875 № 2 s. 561-564. Za wskazanie mi tej zajmującej publikacji serdecznie dziękuję wybitnemu znawcy Smotryckiego prof. Davidowi Frickowi z Kalifornijskiego Uniwersytetu w Berkeley, autorowi monografii *Maletij Smotryc'kyj* (Cambridge 1995). Wydawca informuje, że pamflet pochodzi z rękopisu, będącego przedtem własnością Michała A. Maksimowicza (1804-1873) „Памфлетъ этотъ составленный православными – ризе Голубjew – не лишень нѣкоторыхъ довольно характерныхъ чертъ. Не одобряемъ формы его, взятой съ церковныхъ богослужебныхъ пѣсней и помещаемъ его какъ литературный памятникъ 17 ст., въ которомъ выразилось все негодование православныхъ противъ отступника отъ православія (561)”. Poszukiwania tego rękopisu w Rosji i na Ukrainie, zainicjowane przez prof. Fricka, dotychczas nie dały rezultatu.

Już sam tytuł wprowadza nas w styl pamfletu i ukazuje najczęściej stosowany tu sposób parodii. Chodzi mianowicie o wykorzystywanie semantyki słów, których hymnograficzny wzorzec jest z łatwością rozpoznawalny poprzez warstwę brzmieniową, gdyż tylko znajomość tekstu-wzorca zapewnia efekt komiczny. Można więc bez trudu za *ślepy m i przepołowionym ostem* dostrzec *świętego i prepodobnego ojca*. Pomysł z Megmentijem nie jest w pełni jasny. D. Frick – chyba słusznie – sugeruje próbę skompromitowania Melecjusza przez skojarzenie jego imienia z sułtanem Mehmedem. Przekręcenie nazwiska jest natomiast banalnym chwytem, choć ciekawszym przez obecność następnego słowa w tytule. To określenie z kolei musiało być odbierane w kontekście bardzo często wspominanych od czasów kanonizacyjnych soborów moskiewskich nowych cudotwórców czy nowo objawionych świętych. Dalej zawarto zarzut rebelianctwa odniesiony do unii, która wyziera tutaj spoza *woni*.

Первая пѣснь (въ родѣ тропаря)

А демонскому житию поревноваль еси
и свое благочестие нивочтоже вомѣнилъ еси,
Архиарие враживый,
святаго града Иерусалиму достигль еси,
и хульникъ святыхъ мѣстцов непоколѣбимый показался,
и неукротивый звѣр мѣсто добраго пастіря обрѣтесе,
оригенскими силогизмами и своим высоким суетудріем обуздался еси,
Церкви Божое разоритель быти тщишися,
муки вѣчное желая сподобитися,
Арію тезоименитному дѣломъ и словомъ уподобися,
отцу своему сатанѣ во всем волю свою исполнил еси.
Тѣмже осле нашъ богомерзкій,
Мегментіе Смердицкій,
молимъ Христа Бога
отъ твоя прелести
спастися душамъ нашимъ.

Dla tej pieśni na razie nie znaleźliśmy całościowego wzorca hymnograficznego. Próbując jednak uzasadnić rozpoczęcie tego hymnu od partykuły *a*, zwróciliśmy uwagę na kondak (kontakion) z 19 października, poświęcony patronowi ziemi bułgarskiej, popularnemu także na Rusi św. Iwanowi Rylskiemu².

² O popularności tego świętego może świadczyć choćby obecność tego hymnu w 20 cerkiewno-słowiańskich rękopisach w polskich bibliotekach (11 Warszawa, 4 Lublin, 2 Kraków i po jednym Wrocław, Sanok i Przemyśl). W kilku wypadkach traktowano jego wspomnienie jako główne święto dnia.

Ангельскому житию поревновав, преподобне,
вся земная оставив,
ко Христу притекл еси (...)³.

Właśnie tutaj występuje najważniejsze dla odbioru tekstu parodystycznego brzmieniowo-semantyczne skorelowanie początków. Bez inicjującego hymn *A samo demonskomu* mogło być nieczytelne, na pewno nie narzucałoby od razu skojarzenia z *angelskomu*. Jedną z bardziej udanych zabaw jest tu przekształcenie wołacza *archijereje w archiarije*, zgodnie z przywoływaną dalej (i w innych miejscach pamfletu) analogią między Smotryckim i Ariuszem. Częstkowych analogii tego fragmentu z hymnografią cerkiewną można znaleźć o wiele więcej, np. troparion tonu 4 z nabożeństwa ku czci św. Antoniego Pieczerskiego (10 VII): От мирскаго мятежа изшед (...) въ тихое пристанище Святыя Горы Афона достигл еси (...)⁴, kondak tonu 3 ku czci św. Arseniusza Wielkiego (8 V): От Рима возсиял еси (...) и к Царскому граду достигл еси преблажене, словесы твоими просвещая сего и дела (...)⁵ i in. Również końcowa formuła jest bardzo typowa, por. np. Темже, Григорие Богослове, не престаи моляся Христу от бед спасти души наша; Но моли Христа Бога, отче Григорие, спаситися душам нашим (św. Grzegorz z Nazjanzu, 25 I)⁶.

Kolejnym tekstem jest pieśń druga, opatrzona stychem trawestującym wers 9 Psalmu 113: Нѣ вамъ нѣ намъ, возми его ... собѣ, por. Не намъ, Господи, не намъ, но имени твоему (...)⁷. Sam tekst jest dość prostą parafrazą pieśni na Wielki Czwartek – troparionu tonu 8. Oto porównanie poszczególnych segmentów:

Егда православнии Архиереи
на умовеніи благочестия просвѣщахуся,
тогда Мегментіе злочестивый
тщеславіемъ помрачеша,
и тебе кафолическую церковь
лукавымъ церквамъ уподобяеть;
виждь имѣніевъ любителя,
иже сихъ ради неистовство стяжавше

Егда славнии ученици
на умовеніи вечера просвѣщахуся
тогда Іуда злочестивый
сребролюбія недугомъ омрачашеся
и незаконнымъ судіямъ
Тебе праведнаго Судію предаееть.
Виждь имѣніемъ любителя
иже сихъ ради несытство стяжавша

³ Teksty cerkiewne cytuję w pewnym uproszczeniu, tutaj za nowym moskiewskim wydaniem *Миняя октябрь*. Ч. 2. Москва 1980 s. 497. Ten sam kondak przeznaczono na Rusi św. Efremoni Perekopskiemu czy Perekopskiemu (26 IX i 16 V). Zob. *Миняя сентябрь*. Москва 1978 s. 680; *Миняя май*. Ч. 2. Москва 1987 s. 167.

⁴ *Миняя июль*. Ч. 1. Москва 1988 s. 526.

⁵ *Миняя май*. Ч. 1. Москва 1987 s. 307.

⁶ *Миняя январь*. Ч. 2. Москва 1983 s. 332 (Слава, глас 8), 336 (тропарь гл. 1).

⁷ *Псалтирь на славянском и русском языках*. Рим 1950 s. 376.

<p>и отчаянню вдавшеся; бѣи несытыя душе, иже матере своей восточной церкви таковая вмѣнившая, о всеблагий Господь слава тебѣ.</p>	<p>и удавленію вдавшася бѣжи несытыя душа яже учителю таковая смѣявша иже о всѣхъ благій Господи слава тебѣ⁸.</p>
--	--

Szczegółnej mocy nabierają tu porównania Megmentija do Judasza oraz Cerkwi wschodniej do Pana Jezusa, a samego zawarcia unii do Judaszowej zdrady. Przeróbka wielkoczwartkowego hymnu wiernie odtwarza jego strukturę, poza kilkoma amplifikacjami, które w ogóle są charakterystyczne dla autora trawestacji.

Dla kolejnej, trzeciej pieśni nie znaleźliśmy na razie pierwowzoru:

Третья пѣснь, самогласно

Сѣдинами честными украшаемъ, а сребролюбіем помрачаемъ, в науки изобилствуеши, вонитской богохульной ереси послѣдствуеши, славу и богатство возлюбил еси, со богачем а не со Лазарем жити изволил еси, о преполовленне осле наш, Мегментіе Смердицкій, потопися прилѣжно да твоими попалами и мы тебе попалим.

Wspomnienie Łazarza i bogacza odsyła nas do Ewangelii według św. Łukasza 16, 19-31, zaś w zakończeniu brzmi coś w rodzaju pomólisz się przyłężno da твоими молитвами и мы тебе похвалимъ. Tu znowu autor bawi się fonetyczną bliskością unii i woni. Podobnie jest w następnej, króciutkiej części refrenowej:

Припѣвъ томужь ослу нашему Мегментію Смердицкому

Прийдѣте вси согласно просмердим Мегментія Смердицаго, лече лече (sic!)⁹ вонѣй пособника.

Jako wzorzec posłużyły tu niewątpliwie tzw. припѣлы святымъ, jak np. ku czci św. Jana Złotoustego:

Прийдѣте вси согласно восхвалимъ Иоанна Златоустаго. Лере. Общаго учителя¹⁰.

⁸ Według wydania Triodu postnego (Moskwa 1636).

⁹ W tekście powinno być лере. Nie wiemy, czy wydawcę zadziwił fakt podwojenia słowa, czy jego zniekształcona forma.

¹⁰ Tak jest np. w Псалтырь Блаженнаго Пророка и Царя Давида [...]. Lwów 1715 k. 228'.

Podobne stwierdzenia znajdujemy w refrenach w nabożeństwach św. św. Andrzejowi, Teodozjuszowi, Sawie Serbskiemu, Atanazemu Aleksandryjskiemu, na Narodzenie Jana Chrzciciela, Atanazemu Atoskiemu, Archaniołowi Michałowi i in.

W tekście pamfletu następuje Престрога до отца с. Папежа Римского, dla której też nie znalazłem hymnograficznego wzorca:

О великій Пастыру великаго престола римскаго, рци ти кого непщуети имѣти себѣ достовернаго Мегментия Смердицкаго, яко нѣкгда Лютера богохульнаго, или Януша Калвина, упившагося безбожия вином не от истиннаго плода лознаго, но от своего разума суетернаго, невѣрь невѣрь, таковаго отступника стяжеша себѣ хулника.

Rzuca ona światło na pełen szacunku stosunek prawosławnego autora do biskupa Rzymu i negatywną ocenę, jakiej poddaje działalność Lutera i Kalwina. Żaden apostata nie zasługuje na zaufanie, a zwłaszcza taki, który polega wyłącznie na swoim rozumie, nie czerpiąc prawdziwej mądrości z Winnicy Pańskiej – ostrzega papieża w tym nieparodystycznym, lecz publicystycznym fragmencie autor. Forma przestrogi, pobudki, apostrofy była dobrze znana w polskiej poezji politycznej, szczególnie zwraca tu uwagę na *Przestrach śmiertelny* Seweryna Bączalskiego (1608), złożony z kilku przestróg: senatorom Korony, Koronie Polskiej, obywatelom koronnym, rokoszanom, żołnierzom¹¹, albo jeszcze bliższą Piotrowi Mohyle, bo dotyczącą interesów jego rodu w Mołdawii, *Pobudkę koronną* Stanisława Witkowskiego (1613)¹².

Kolejne trzy teksty są bardzo ściśle związane z hymnami ku czci św. Mikołaja – troparionem, kontakionem i ikosem:

Томужъ Апостатѣ въ мѣсто похвалы безчестіе

Кривило вѣры и образ смятенія
Апостати учителя
яви тя стаду Христову сатана
яже ест истинны
сего ради стяжал еси високомудрост
книжну

Правило вѣры и образ кротости
воздержанія учителя
яви тя Господь стаду своему
яже вѣщемъ истинна
сего ради стяжа смиреніемъ высокая

¹¹ Zob. *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608*. T. 1: *Poezja rokoszowa*. Wyd. J. Czubek. Kraków 1916 s. 329-337.

¹² J. N o w a k - D ł u ż e w s k i. *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III*. Warszawa 1971 s. 250-252. Forma przestrogi znana też była w literaturze polemicznej. Por. *Perestroga* z ok. 1600 i *Na Treny i Lament Theofila Orthologa, do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga* ks. P. Skargi (Kraków 1610).

<p>и имѣніемъ обнаженная: Апостато, догматохулнице святыя Христовы Церкви, Максиме нечестиве, отъ общавшагося а нами быти Христа Господа надежду крѣпку имама разоритися прелести твоей и спастися душамъ нашимъ.</p> <p>Бѣлой Россіи беззаконниче, святителя тя быти церковь Христова провозгласи яко исполнися Христово Евангеліе, душу свою за люди своя положиши, тыже мучителскимъ образомъ неповинныхъ всяческими видами прилежиши смерти предати: сего ради проклят еси, яко великій наветникъ отметникъ Божія благодати.</p>	<p>нищетою богатая отче наш святителю Николае моли Христа Бога спастися душамъ нашимъ¹³.</p> <p>Въ Мирехъ святе Николае святитель показася Христово бо преподобне Евангеліе исполнивъ положилъ еси душу свою за люди своя и спаслъ еси неповинныя от смерти сего ради освятися яко великій тайникъ Божія благодати¹⁴.</p>
---	---

Еще пѣснь

<p>Возблагодаримъ ныне Христу Богу пѣснями яко бѣлорусскимъ людемъ не попусти от лжеучителя прелщеннымъ быти, соблазны бо его вездѣ ощутишася, сей бо явилсяъ вес нечистъ и растлѣненъ душею, Христовой приносить жертвы непорочныя нѣси достоинъ занеже сана святителскаго обнаженъ, скверненъ еси душею и тѣломъ, тебѣ сія злочестивый Максиме воспісую(т)ся</p>	<p>Воспоимъ нынѣ святителя пѣснями мирскимъ людемъ пастыря и учителя да молитвами его просвѣтимся се бо явилсяъ чистъ весь нетлѣненъ духомъ Христу принося жертву непорочну, чисту, Богу благоприятну яко святитель очищенъ и душею и тѣломъ</p>
--	---

¹³ Tekst troparionu św. Mikołaja w tonie 4. jest w zasadzie adaptacją ogólnego troparionu świętemu biskupowi. Zob. np. Църковно-богослужебень Всѣкидневникъ. Sofia 1943 s. 222. Jest on jednak najbardziej znany jako hymn Mikołajowy. Współczesna wersja różni się nieco od przytaczanej tu XVII-wiecznej wersji z wydania M. Sliozki.

¹⁴ Tekst kontakionu Mikołajowi jest w tonie 3. Również tutaj współczesna wersja różni się nieco od przytaczanej XVII-wiecznej. Użycie w tym miejscu i w ikosie (zob. niżej) słowa наветникъ (навѣтникъ) znów aktywizuje topos Judasza. Por. np. stichery, zwłaszcza czwartą, na Gospodi vozzvach tonu 2. w Wielki Czwartek wieczorem czy sędalen tonu 8 po 9. antyfonie w Wielki Piątek rano – Службы на каждый день Страстныхъ Седмицы. Warszawa 1929 k. 183'-184, 205.

яко листци	тѣмже сый
и Церкви истинному супостатови	истинно Церкве предстатель
и сея навѣтникови	и поборникъ сея
и великому отмѣтникови	яко великий таинникъ
Божия благодати.	Божия благодати ¹⁵ .

Po części hymnograficznej w pamflecie następuje część hagiograficzna, oznaczona znów asekuracyjnie Нѣчто въ родѣ синаксаря (564-567). Jest to stylizowana na żywot opowieść przedstawiająca drogę życiową, wykształcenie, zakonną i biskupią karierę Melecjusza aż do jego decyzji z 1628 r. Wykorzystano tu do porównania – podobnie jak w części hymnograficznej – motywy Judasza, Ariusza oraz Orygenesza. Autor dopuszcza jeszcze możliwość pokuty i nawrócenia się Smotryckiego: Его же част (аще не покается) со Иудю предателем и злочестивым Арием и протчими еретики, благочестію сопротивляющимися (567). Dzięki tej informacji wiemy, że pamflet musiał powstać po roku 1628, a przed grudniem 1633, a może nawet przed moskiewską napaścią na Rzeczypospolitą we wrześniu 1632 r.

Należy bez wątpienia dopuścić znajomość przez prawosławnego kijowskiego autora (-ów) podobnych zjawisk w literaturze staropolskiej. Stefan Nieznanowski pisze:

Powszechnie stosowanymi w poezji politycznej formami literackimi były trawestacje *Biblii*, modlitw (prywatnych i liturgicznych), obrzędów kościelnych [...] Najczęściej na warsztat poetycki trafiała *Biblia*: Ks. *Genesis*, psalmy i *Ewangelie*. Ten dział trawestacji był najciekawszy artystycznie, narzucał bowiem twórcy dyscyplinę, ratował przed wielosłowiem. Podobnie działo się przy trawestacji pacierza. [...] Wśród wzorców trawestacji politycznych odnajdujemy też: *Dekalog*, *Credo*, *Veni Creator*, suplikacje, litanie, *Gorzkie żale* i mszę. [...] Teksty kościelne krępowały nieco swobodę trawestacji, dlatego też prawdopodobnie nie przeprowadzano jej konsekwentnie¹⁶.

Przejrzawszy bibliografię i opracowania J. Nowaka-Dłużewskiego, wskazałbym głównie na *Dialogus per modum misae* z 1609 r., największą w dziejach literatury polskiej parodię tego typu, zwróconą przeciwko Zygmuntowi III, stanowiącą trawestację mszy rzymskiej (*Introit*, *Confessio*, *Gloria*, *Lectio*, *Graduale* i Ambrozjańskie *Te Deum*)¹⁷.

¹⁵ Tekst ikosu według wydania Минія Мѣсяць декемвріѣ. Moskwa 1904 k. 41' (reprint Kragujevac-Vršac 1984 s. 82). Ten sam ikos jest wykorzystywany oprócz 6 grudnia także 9 maja.

¹⁶ *Słownik literatury staropolskiej (Średniowiecze. Renesans. Barok)*. Pod red. T. Michałowskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków 1990 s. 653. Zob. też J. Nowak - Dłużewski i. *Formy religijne staropolskiej poezji politycznej*. „Pamiętnik Literacki” 35:1938 s. 104-122.

¹⁷ J. Nowak - Dłużewski i. *Bibliografia staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej XVI-XVIII w.* Warszawa 1964; t e n ż e. *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III* s. 209-212.

Warto też zauważyć, że występujący tutaj motyw Judasza był popularny w Polsce w łacińskich i polskich parodiach tekstów liturgicznych z początku wieku i w poezji czasów rokосу Zebrzydowskiego (1606-1609): w *Pasyi pana naszego Zygmunta III* (1606)¹⁸ i w uzupełnieniach z 1611 r. do wspomnianej wyżej *Mszy*, w *Ewangelii według Leona Sapiehy* (1609-1611). Pojawia się też wtedy ciekawe trawestacje pacierza, np. *Pacierz do króla Jegomości*, a także udana przeróbka pieśni *Krystus z martwych wstał je* i wiele innych.

Stanisław Balbus w zaproponowanej typologii strategii intertekstualnych¹⁹ odnosi tego typu intersemiotyczne kontrowersje do strategii parastylizacyjnych i takie jak nasz przykłady określa terminem *burleski wysokiej* (*parodii formalnej*), wskazując na jej ludyczną funkcję złamania zasady *decorum* lub też funkcję ludyczno-satyryczną. Ma tu miejsce „parodystyczne «poniżenie» tematu drogą ironicznego «wywyższenia», przy czym parodia w najmniejszej mierze nie dotyka samego zastosowanego – zrekonstruowanego – stylu wzorca”. Podobnie pisze Hanna Dziechcińska:

Podkreślić należy, iż – zwłaszcza w wypadku odwoływania się do tekstów i form religijnych, związanych z kultem – parodyści nie mieli na celu ośmieszenia literackich obiektów parodiowanych; ostrze ich żartu i kpiny było wymierzone przeciwko wybranym zjawiskom życia politycznego i społecznego bądź też przeciw konkretnym ludziom²⁰.

Dlatego też Jerzy Ziomek proponuje stosowanie w takich wypadkach terminu *trawestacja*, podczas gdy *parodię* charakteryzowałby satyryczny lub humorystyczny stosunek komicznej parafrazy do samego pierwowzoru. Przy trawestacji pierwowzór służy jedynie jako komunikatywny kod porozumienia, jako chwyt stylistyczny. Stosowana technika podstawiania (selekcji i substytucji) ułatwia ośmieszenie i degradację przedstawianych zdarzeń i ludzi²¹.

¹⁸ Warto zwrócić uwagę, że w *Pasyi* ksiądz Janusz Ostrogski, zresztą wbrew prawdzie historycznej, został zdyskredytowany jako zapierający się Jezusa Piotr (tamże s. 138-139).

¹⁹ S. B a l b u s. *Intertekstualność a proces historycznoliteracki*. Kraków 1990 nr 26 s. 83. Rozprawy Habilitacyjne UJ. Nr 191; t e n ż e. *Między stylami*. Kraków 1993 s. 94.

²⁰ *Słownik literatury staropolskiej* s. 553-554. Zob. T. M i c h a ł o w s k a. *Parodia, kierunki jej rozwoju i kształtowanie się pojęcia*. W: *Problemy literatury staropolskiej*. S. III. Wrocław 1978 zwł. s. 289.

²¹ *Komizm – parodia – trawestacja*. W: *Prace o literaturze i teatrze ofiarowane Zygmunтови Szwejkowskiemu*. Wrocław 1966 s. 333-338.

2. СЛУЖБА КАБАКУ ALBO ПРАЗДНИК КАБАЦКИХ ЯРЫЖЕК

Charakterystyka powyższa odnosi się nie tylko do tekstów o Smotryckim, ale też do największej w słowiańskich literaturach prawosławnych kompozycji tego typu, tj. do *Nabożeństwa (oficjum) ku czci szynku* z drugiej poł. XVII w. Oto współbrzmiąca z polskimi badaczami wypowiedź:

„Служба кабаку” изображает кабака как церковь, в то время как „Калязинская челобитная” изображает церковь как кабака. Оба эти произведения отнюдь не антицерковны, в них нет издевательства над церковью как таковой. [...] С точки зрения этого ‘изначного мира’, нет богохульства и в пародировании „Отче наш”: это не пародия, а антимолитва. Слово „пародия” в данном случае не подходит²².

Tytuł i struktura *Службы* wraz z rubrycellami jest w pełni klasyczna, typowa, czytelna i przejrzysta. Stanowi ona zwykły wówczas dla ruskiej hymnografii typ nabożeństwa ku czci wielkiego świętego, z pewnym nachyleniem ku typowi męczennika lub *prepodobnego* (tzn. świętego mnicha). Poza drobnymi wypadkami całość jest bardzo dobrze utrzymana w konwencji, stanowi przykład świetnego opanowania przez autora warsztatu hymnograficznego i euchograficznego, dowód jego wysokiej kultury liturgicznej i wyrobienia literackiego.

Дать пародию на отдельную, хорошо знакомую в ту пору каждому грамотному человеку молитву было нетрудно [...] Но выдержать конструкцию целой службы, уловить стиль отдельных типов церковных песнопений, их последовательность, и наконец четко повторить форму не только повседневных, но и редко употребляющихся в службе молитв – мог не всякий [...]²³.

Przeważają teksty, które w charakterze sygnałów nawiązania do pierwowzoru wykorzystują początkowe brzmienie hymnów lub refrenowych stychów. Dla dużej ich części W. P. Adrianowa-Peretc znalazła liturgiczne wzorce lub paralele. Czasem nawiązanie do wypowiedzi liturgicznej nie dotyczy początku, jest jednak czytelne poprzez łatwość rozpoznania wzorca. Na przykład zapew na wielkiej wieczerni Яко желает всяк человек с похмелья оправитися (s. 65) dzięki popularności Psalmu 41 może być semantycznie związany z początkowym (2.) stychem Имже образомъ желаетъ елень на источники

²² Д. С. Л и х а ч е в, А. М. П а н ч е н к о, Н. В. П о н ы р к о. Смех в древней Руси. Ленинград 1984 s. 20.

²³ В. П. А д р и а н о в а - П е р е т ц. Очерки по истории русской сатирической литературы XVII века. Москва–Ленинград 1937 s. 40-41. Пор. т а ж. Русская демократическая сатира XVII века. Изд. 2-е, дополн. Москва 1977 s. 37-50, 152-157, 189-198.

водных, сице желаетъ душа моя къ тебѣ, Боже²⁴. Stych z wielkiej wieczerni От всего блага пьянства ради лишихся (s. 65) wyraźnie odwołuje się do codziennie śpiewanego Psalmu 33, 11: Богатіи обнищаша и взалкаша, взыскающіи же Господа, не лишатся всякаго блага (s. 92).

Niekiedy parafrazowanie sięga głębiej w tekst, oprócz leksyki wykorzystuje poszczególne morfemy jako paralelizm warstwy brzmieniowej, jak np. przeróbka omówionego wyżej hymnu wielkoczwartkowego, występująca jako jedna ze stichir wielkiej wieczerni:

Егда славнии чловецы, в животех искуснии, в разуме за уныние хмелем обвеселяхуся, тогда егда во многия дни се творимо, питьем омрачаху свой сущий разум, в нош неразумия претворяху, до нага пропивахуся (s. 66).

Ten hymn należałoby u Adrianowej-Peretc przenieść z kategorii 3 do kategorii 5, kiedy to autor все время идет параллельно со своим образцом, как бы зацепляясь за отдельные слова его, и лишь промежутки заполняет собственным содержанием²⁵.

Kilka innych przykładów:

Сподоби, господи, вечер сей
без побоев допьяна напиться нам
Лягу спать, благ еси нам, хмелю,
ищущим и пьющим, и пьяни
обретошася Тобою
хвално и прославлено имя твое
во веки нами
Буди, хмелю, сила твоя на нас
якоже уповахом пьюще на тя (с. 71)

Отче наш иже еси седиш ныне дома
да славитца имя твое нами,
да прииди ныне и ты к нам
да будет воля твоя
яко на дому тако и на кабаке,
на пече хлеб наш будет.
Дай же тебя, господи, и сего дни

Сподоби, Господи, въ вечеръ сей
без грѣха сохранитися намъ
Благословенъ еси, Господи Боже
отецъ нашихъ

и хвально, и прославлено имя твое
во вѣки, аминь
Буди, Господи, милость твоя на насъ
якоже уповахомъ на тя²⁶.

Отче нашъ, иже еси на небесѣхъ,
да святится имя Твое,
да приидеть царствіе Твое,
да будетъ воля Твоя,
яко на небеси и на земли.
Хлѣбъ нашъ насущный
даждь намъ днесь,

²⁴ Tekst cytuję za pierwszym wydaniem W. P. Adrianowej-Peretc w książce *Очерки по истории русской сатирической литературы XVII века*, strony wydania sygnując w tekście. W zasadzie ograniczam się do tekstu z 1666 r., wyjątkowo przywołuję warianty z odpisów XVIII-wiecznych. Tekst psalmu np. w rzymskim *Psalterzu* (zob. przypis 7) s. 122.

²⁵ *Очерки по истории русской сатирической литературы XVII века* s. 42-43.

²⁶ Часословъ. Парижъ 1983 s. 169.

и оставите должники долги наша
якоже и мы оставляем животы своя
на кабаке,
и не ведите нас на правез, нечего
нам дати,
но избавите нас от тюрмы (76)

Ныне отпускаеши с печи мене, раба
своего (розянку)
еще на кабак по вино и по мед и по
пиво
по глаголу вашему с миром
яко видеста очи мои тамо много
пьющих и пьяных.
Спасайте их и не опивайте их
светло тамо открыти окна и двери
приходящим людям (75)

и остави намъ долги наша
якоже и мы оставляем должником
нашимъ
и не введи насъ во искушеніе,
но избави насъ от лукаваго²⁷.

Нынѣ отпускаеши раба твоего,
Владыко,
по глаголу Твоему съ миромъ
яко видѣста очи мои
спасеніе Твое еже еси уготовалъ
предъ лицемъ всѣхъ людей,
свѣтъ во откровеніе языковъ
и славу людей Твоихъ Израиля²⁸.

Liczbę analiz można zwiększać, rozszerzając ją także na teksty dodane w odpisach XVIII-wiecznych (szczególnie ciekawe jest *Dostojno jest...*, operujące szeregami upodobnień wokalnych – s. 86). Warto tu zwrócić uwagę na hymnograficzną terminologię zastosowaną przez autora tych parastylicyjných zabiegów – np. глас (*ton*) jest oznaczany liczbami większymi niż zwykle osiem – 10 (83), 11 (76), 18 (80, 233) albo jest określany asekuracyjnie jako иной (71) пустошный, пустошной (61, 79, 80, 81, 86, 87), остатошной (72), остаточной (89) пулной (88, 89), шестопятый (64, 73, 88) высокопятаый (75). Пустошные są też stichiry na *chvalite* (87), слава – недобрая (89), а слава и ныне – пустая (88). Ważne są też zamiany terminu *irmos* na *tormos* (79 i nn.), a także *mikos* zamiast *ikos* (84). Charakterystyczna dla świadomości autora jest też następująca wypowiedź hymnografa do szynku: но мы про тебе говорим и злобою кленем тя, а не тешим. Тем же присно с въздыханием (235), co jest pewnym załamaniem konwencji wobec wcześniejszych ныне же тайно глаголем и умилно взываем: радуйся, кабаке ... (234) czy też тем достойно злословим и ублажаем вас (227)²⁹. Ogólnie jednakże utwór jest udany i zasługuje na bardzo gruntowną analizę liturgiczną.

²⁷ Tamże s. 9, 140.

²⁸ Tamże s. 171.

²⁹ Świadomość silnej kontrowersji intertekstualnej mieli kopiści obu XVIII-wiecznych odpisów (czy raczej jakiś wcześniejszy redaktor tekstu). W *stichirach* na *stichovne* przywracają oni zasadę *decorum*: po anaforycznym słowie Радуйся i odpowiednich antypochwałach piszą w trzech kolejnych hymnach недостойно глаголати к тебе (73), да не възглаголет к тебе никтоже (74), нелепо есть слышати тебе (tamże).

Przy okazji wspomnijmy jeszcze o XVII-wiecznej *Opowieści o popie Sawie*, która wykorzystuje hymnografię do stylizacji końcowego fragmentu. Utwór zachował się w XVIII-wiecznych odpisach³⁰. W całości jest on silnie związany z twórczością ustną, a nawet ten końcowy fragment, złożony z 17 chajretyzmów, popularnych przez ikosy (w kanonach i akatystach) poza samym inicjalnym Радуйся nosi cechy wypowiedzi ustnej³¹. Ponieważ ikos, nawet opatrzonego epitetem asekuracyjnym смешной (237), formalnie wymaga kondaka (są to sprzężone ze sobą hymny), autor *Skazanija* pisze na końcu: А на што тебе, Савушка, кондак, б(лядин) ты сын и так (238)³².

W tym wypadku trzeba by zastosować – według typologii Balbusa – termin *formalna burleska niska*, którą charakteryzuje ludyczno-satyryczne „obnażanie” tematu z przysługującego mu konwencjonalnie wystroju stylistycznego³³. Obnażaniu poddany jest tu bowiem nie tylko temat, ale i tradycyjna, łatwo rozpoznawalna hymnograficzna wysoka forma. Znaczący jest epitet ikosu *smješnoj*, jak też świadome niepisanie Sawie kondaka. Ciekawe, że retorzy epoki Piotra I będą powszechnie stosować anaforyczne *Radujsja* do wiktoriaalnych pochwał imperatora³⁴.

Przedstawione tu uwagi stanowią fragment szerszych rozmyślań nad nowszą literaturą cerkiewnosłowiańską. Mają głównie przyczynić się do ustalenia granicy początkowej, momentu powstania nowej czy choćby nowszej świadomości twórczej. Chciałbym uzyskać pewność, że większość tekstów cerkiewnosłowiańskich napisanych od XVII w. do naszych dni jest w najlepszym razie świadomą imitacją utworów średniowiecznych, że należy je włączyć do poszczególnych nowożytnych epok literackich, widząc zwłaszcza przemożne oddziaływanie na nie obrazowości i stylistyki baroku, a także na ich przykładzie rozważać drogi i sposoby oddziaływania Zachodu na kulturę państwa moskiewskiego. Wtedy łatwiej będzie zrozumieć upolitycznienie dużej ilości ruskich tekstów liturgicznych XVII w., nie mówiąc już o destrukcji świadomości religijnej epoki Piotra I³⁵.

³⁰ Tekst cytuję za: А д р и а н о в а - П е р е т ц. Очерки по истории русской сатирической литературы XVII века s. 237-238. Рог. т а ж. Русская демократическая сатира XVII века s. 55-57, 158-159, 204-208; Л и х а ч е в, П а н ч е н к о, П о н ы р к о. Смех в древней Руси s. 241-243.

³¹ А д р и а н о в а - П е р е т ц. Очерки по истории русской сатирической литературы XVII века s. 232.

³² W wariantcie, gdzie końcowy fragment jest zatytułowany *kondak*, tekst urywa się wcześniej i kończy się inaczej: То те, Савушка кондак, и так ты дурак (238).

³³ *Intertekstualność a proces historycznoliteracki* nr 25 s. 83.

³⁴ В. А. У с п и е н с к и, W. M. Ж у в о в. *Car i Bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*. Przeł. H. Paprocki. Warszawa 1992 s. 59-60.

³⁵ Zob. moje uwagi w artykułach *O nowszej literaturze cerkiewnosłowiańskiej* w tomie *Studia*

ПЕРЕДЕЛКИ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИХ ЛИТУРГИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ
В XVII ВЕКЕ

Р е з ю м е

Предлагаемые замечания стремятся в какой-то степени уточнить момент появления нового или по крайней мере более нового творческого сознания. Дело в том, чтобы получить полную уверенность в том, что большинство церковнославянских текстов, созданных с начала XVII в. вплоть до наших дней, представляет собой сознательную имитацию средневековых произведений и, следовательно, должна быть включена как в историю церковнославянской литературы, так и в отдельные новые литературные эпохи. В особенности в них видно влияние образов и стилистики барокко. На примере этих и подобных произведений можно также рассматривать пути и способы воздействия Запада на культуру московского государства и многие другие вопросы из истории и теории литературы.

Анализ проведен на материале двух циклов гимнографических переделок. Первый из них - памфлет на Мелетия Смотрицкого, написанный, по всей вероятности, в Киеве сразу после 1628 года. Второй, сатира на пьянство, создан во второй половине XVII века на территории московского государства и представляет собой сложную псевдогимнографическую композицию.

Указаны многие первообразы, служащие коммуникативным кодом, обсуждена применяемая авторами техника подстановки (селекции и субституции), облегчающая высмеивание и уничтожение представляемых событий и лиц. Обращается внимание на факт, что при интертекстуальных операциях этого типа особенно маркированы начальные фрагменты отдельных гимнов и их звуковая форма.

Перевод с польского Романа Левицкого